

MEANDER

ROK LXXX 2025: s. 113–126
ISSN 0025-6285
DOI: 10.24425/meander.2025.157186

MATEUSZ KOZINA

Szkoła Doktorska Nauk Humanistycznych, Teologicznych i Artystycznych, Uniwersytet Mikołaja Kopernika

NIKEFORITZES – OSTATNI EUNUCH BIZANCJUM

NICEPHORITZES – THE LAST EUNUCH OF BYZANTIUM

Streszczenie: Artykuł przedstawia losy Nikeforitza, wpływowego eunucha na bizantyńskim dworze Michała VII Dukasa. Po śmierci Bazylego Bułgarobójcy w 1025 r. cesarstwo bizantyńskie zaczęło wchodzić w fazę kryzysu. Okres ten naznaczony był licznymi intrygami oraz przewrotami pałacowymi, które osłabiły władzę cesarską. Doskonale w takiej sytuacji odnalazł się Nikeforitza. Początkowo sprawował różne funkcje w cesarskiej administracji, już wtedy dał się poznać jako intrygant. W końcu został doceniony przez cesarza Jana Dukasa i wyznaczony na doradcę jego bratanka, cesarza Michała. Gdy Nikeforitza wkupił się w łaski tego ostatniego, zaczął nastawiać go przeciw stryjowi. Długo nie mógł znaleźć sposobu na pozbycie się wciąż wpływowego Jana Dukasa. W końcu udało mu się tego dokonać i zaczął realizować swój plan naprawy finansów cesarstwa. Jego działania okazały się jednak zbyt radykalne na tamte czasy. Choć protesty udawało się stłumić, podkopywały one cesarski autorytet. W końcu w tym samym czasie wybuchły dwie rebelie. Udało się powstrzymać rewoltę Nikefora Bryenniosa na Zachodzie, lecz rebelia Nikefora Botaniatesa na Wschodzie okazała się znacznie groźniejsza. Niezdecydowana postawa cesarza sprawiła, że buntownicy zajęli stolicę. Sam Nikeforitza musiał uciekać z Konstantynopola. Został jednak złapany i wydany nowemu cesarzowi, Nikeforowi Botaniatesowi, który kazał wtrącić go do więzienia, gdzie niebawem zginął od tortur.

Słowa kluczowe: historia Bizancjum; Michał VII Dukas; Nikeforitza; eunuchowie

Summary: This article discusses the career of Nicephoritzes, an influential eunuch at the Byzantine court of Michael VII Doukas. Following the death of Basil the Bulgar-Slayer in 1025, the Byzantine Empire was falling into crisis. This period was marked by numerous coups and intrigues, which weakened the imperial power. Nicephoritzes seized the opportunity. Initially, he served different positions at the imperial administration, where his talent for intrigue first became manifest. Eventually, he found favour with the

Ten utwór jest dostępny na warunkach licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe (CC BY 4.0), która umożliwia nieograniczone korzystanie, rozpowszechnianie i kopiowanie utworu pod warunkiem odpowiedniego oznaczenia autora i źródła. Zob. <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.pl>

Caesar John Doukas and was appointed as the counsellor of his nephew, Emperor Michael. Nicephoritzes soon managed to earn the latter's approval and started to conspire against his uncle. He was failing to plot the fall of the still influential John Doukas. At last he succeeded, which allowed him to commence implementing his financial recovery plan. His actions, however, turned out to be overly radical for his time. Although suppressed, protests undermined the imperial power. Eventually, two rebellions broke out simultaneously. While Nicephorus Bryennius' revolt in the West was suppressed, the rebellion in the East led by Nicephorus Botaniates had more serious consequences. The emperor's indecisive behaviour led to the rebels' taking over the capital, Nicephoritzes himself having to flee Constantinople. He was ultimately seized and handed over to the new Emperor Nicephorus Botaniates, who ordered to put him in jail where he was soon tortured to death.

Keywords: Byzantine history; Michael VII Doukas; Nicephoritzes; eunuchs

Po śmierci Bazylego Bułgarobójcy w 1025 r. cesarstwo bizantyńskie zaczęło wchodzić w fazę kryzysu. Północne granice były niepokozone najazdami Pieczyngów oraz Węgrów, na italskie posiadłości zaczęli nacierać wojowniczy Normanowie, natomiast na wschodnim horyzoncie pojawili się potężni Turcy seldżuczcy. Władzę cesarską w tym okresie osłabiały liczne intrygi oraz przewroty pałacowe¹. Na tron wynoszono osoby podatne na wpływy ambitnych osobistości dworskich. Taką postacią był Nikeforitzes, wszechwładny eunuch cesarza Michała VII Dukasa, sprawujący faktyczne rządy w cesarstwie.

Nikeforos pochodził z temu Bukellarion w Azji Mniejszej². O jego dzieciństwie nie ma praktycznie żadnych informacji. Jako młody chłopiec został wysłany na służbę do pałacu cesarza Konstantyna Monomacha³. Ze względu na swój wiek otrzymał przydomek Nikeforitzes⁴ – „mały Nikeforos” – i właśnie pod tym imieniem przeszedł do historii. Nieznane są dokładne okoliczności jego przybycia na dwór oraz to, w jaki sposób został eunuchem. Od czasów Justyniana Wielkiego kastracja była zakazana na terenie cesarstwa⁵. W VIII wieku Leon III w *Eklodze* dopuszczał kastrację jako karę za najcięższe zbrodnie⁶, z kolei ustawodawstwo Leona VI zezwalało na nią ze względów medycznych, co doprowadzało do wielu nadużyć⁷. Dodatkowo ważna z punktu widzenia eunuchów

¹ O sytuacji w cesarstwie bizantyńskim po śmierci Bazylego Bułgarobójcy w języku polskim zob. M. Angold, *Belle époque czy kryzys? (1025–1118)*, [w:] *Bizancjum 1024–1492*, oprac. J. Shepard, t. II, przeł. J. Kozłowska, R. Piotrowski, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2015, s. 88–112; G. Ostrogorski, *Dzieje Bizancjum*, przeł. H. Evert-Kappesowa et al., PWN, Warszawa 2008, s. 316–336; D. Piwowarczyk, *Normanowie i Bizancjum w XI stuleciu*, Bellona, Warszawa 2006, s. 44–109; J. Bonarek, *Bizancjum w dobie bitwy pod Mantzikert*, Historia Iagellonica, Kraków 2011, s. 25–167; M. Angold, *Cesarstwo bizantyńskie 1025–1204. Historia polityczna*, przeł. W. Brodzki, Ossolineum, Wrocław 1993, s. 20–91.

² Mich. Attal. *Hist.* 22, 2 (Kaldellis-Krallis); Scyl. *Cont.*, p. 155, 15–16 Tsolakes; por. R. Guiland, *Les Eunuches dans l'Empire Byzantin. Étude de titulature et de prosopographie byzantines*, REByz 1, 1943, s. 230.

³ *Zon. Ep. hist.* XVIII 16, 2; por. Guiland, op. cit., s. 230.

⁴ *Zon.*, *ibid.*

⁵ *Nov. Iust.* 142.

⁶ *Ecl. Leon.* 17, 39; por. S. Tougher, *The Eunuch in Byzantine State and Society*, Routledge, New York 2008, s. 28.

⁷ *Nov. Leon.* 60; por. Guiland, op. cit., s. 200; Tougher, op. cit., s. 29.

była inna z nowel Leona VI, która dopuszczała możliwość adoptowania przez nich dzieci⁸. Dzięki temu cały zgromadzony majątek mógł zostać w rodzinie. W tym świetle wydaje się prawdopodobne, że rodzice Nikeforitzesa wysłali go na cesarski dwór licząc na poprawę swojej sytuacji.

Niewiele jest informacji na temat pierwszych lat pobytu Nikeforitzesa na dworze. Wiadomo tylko tyle, że był jednym z *sekretikoi*⁹ w administracji cesarza Konstantyna Dukasa¹⁰. Około 1063 r. popada w konflikt z jego małżonką Eudokią Makrembolitissą, którą oskarżył o cudzołóstwo¹¹. Nie jest do końca jasne, dlaczego zdecydował się na taki krok¹². W obliczu braku twardych dowodów Nikeforitzes został przez Konstantyna wydalony z pałacu. Cesarz cenił jednak jego osobę i mianował duksem Antiochii¹³, by sprawował funkcję z dala od stolicy oraz cesarzowej Eudokii. Przez to Nikeforitzes został na jakiś czas odsunięty od pałacowych spraw.

Również jego pobyt w Antiochii jest dość słabo udokumentowany. Na zachowanej pieczęci z tego okresu można wyczytać, że nosił w tym czasie tytuły *sebastophoros*¹⁴ oraz „sługi wszechwładnego i naszego świętego cesarza” (ὁ ἀνθρῶπος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν βασιλέως), które były przeznaczone dla najwyższych dostojników¹⁵. Według słów Michała Attaliesesa jego działalność w Antiochii odcisnęła negatywne piętno na jej mieszkańcach. Nikeforitzes budując twierdze wzdłuż granicy miał prowokować Arabów do ataków na ziemie cesarstwa. Będąc niezdolnym do ich odparcia doprowadził do tego, że większość pogranicza była notorycznie łupiona. Również i od samego Nikeforitzesa

⁸ *Nov. Leon.* 26; por. J. Herrin, *Bizancjum – niezwykle dziedzictwo średniowiecznego imperium*, przeł. N. Radomski, Rebis, Poznań 2009, s. 205; J.-C. Cheynet, *Cesarz i Pałac*, [w:] *Świat Bizancjum*, t. II: *Cesarstwo bizantyńskie 641–1204*, oprac. id., przeł. A. Graboń, WAM, Kraków 2011, s. 107.

⁹ *Sekretikoi* – ogólny termin określający jedną z grup urzędników cywilnych w Bizancjum od IX do XI wieku, zajmowali się głównie sprawami finansowymi. W jej skład wchodził m.in. *sakellarios*, niektórzy logoteci, *chartularioi* czy *orphanotrophos*. Por. A. Kazhdan, *Sekretikoi*, [w:] *Oxford Dictionary of Byzantium* [dalej: *ODB*], t. III, oprac. id., Oxford University Press, Oxford 1991, s. 1865–1866.

¹⁰ Mich. Attal., loc. cit. (zob. wyżej, przyp. 2); Scyl. Cont., p. 155, 18 Tsolakes; *Zon. Ep. hist.* XVIII 16, 3.

¹¹ Mich. Attal., loc. cit.; Scyl. Cont., p. 155, 19–21 Tsolakes; por. Guillard, op. cit., s. 230; J. Dudek, *Czy eunuch mógł zostać bizantyńskim mężem stanu (ze studiów nad dziejami Bizancjum w XI wieku)*, [w:] *Ad fontes. O naturze źródła historycznego*, oprac. S. Rosik, P. Wiszewski, Wydawnictwo UW, Wrocław 2004, s. 318.

¹² Michał Attalieses i Kontynuator Skylitzesa wspominają zdawkowo (zob. poprzedni przyp.), że Nikeforitzes zrobił to z nienawiści do swojego dawnego współpracownika Michała z Nikomedii. Pozostaje się domyślać, czy postąpił tak w imię osobistej zemsty, czy raczej w ramach zakulisowej walki o wpływy na cesarskim dworze.

¹³ Mich. Attal., loc. cit.; Scyl. Cont., p. 155, 21 Tsolakes.

¹⁴ *Sebastophoros* – urząd lub tytuł utworzony w drugiej połowie X wieku. Początkowo tę funkcję sprawowali wyłącznie eunuchowie. Jej sens nie jest do końca jasny; etymologia nazwy sugeruje, że mogła być ona powiązana z opieką nad cesarskim sztandarem. Por. A. Kazhdan, *Sebastophoros*, [w:] *ODB*, t. III, s. 1862; R. Guillard, *Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantine. Le sébastophore*, REByz 21, 1963, s. 199–207.

¹⁵ G. Schlumberger, *Sigillographie de l'Empire byzantin*, Paris 1884, s. 310–311; *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, t. V, oprac. E. McGeer et al., Dumbarton Oaks, Washington, D. C. 2005, s. 26–27.

mieszkańcy Antiochii doznali wielu krzywd za sprawą licznych konfiskat majątków oraz nakładania absurdalnie wysokich podatków. Z tego powodu został prawdopodobnie odwołany, lecz niedługo potem ponownie mianowano go na to stanowisko. Jego drugie rządy niewiele jednak różniły się od poprzednich¹⁶.

W 1067 r. doszło do zmiany na cesarskim tronie. Po śmierci Konstantyna Dukasa jego miejsce zajął syn Michał, mający wówczas prawdopodobnie siedemnaście lat. Mimo dostatecznie dojrzałego wieku uznano go za nieodpowiedniego do sprawowania władzy. Wobec tego regentką została jego matka Eudokia Makrembolitissa, która złożyła przysięgę zmarłemu cesarzowi, że nie wyjdzie ponownie za mąż¹⁷. Nie zapomniała o dawnej znieprawdzie ze strony Nikeforitza, który z jej rozkazu został pozbawiony urzędu oraz wtrącony do więzienia¹⁸. Przebywał w nim niecały rok, kiedy to nowym cesarzem w wyniku małżeństwa z Eudokią został Roman Diogenes¹⁹. Z jego rozkazu wypuszczono Nikeforitza z więzienia i zesłano na niewskazaną z nazwy wyspę²⁰. Niedługo potem w zamian za znaczną sumę pieniędzy został wypuszczony i mianowany *kritēsem (praitōrem)*²¹ połączonych tēmów Hellady i Peloponezu²². Tak jak w pozostałych przypadkach, i tym razem jego pobyt w Grecji jest słabo udokumentowany. Wzmiankę o Nikeforitzie z tego okresu można znaleźć w dziele Kekaumenosa *Strategikon*. Zawarta w nim informacja dotyczy spotkania Nikeforitza w Larisie z Nikulicą Delfinasem²³, któremu poradził, by udał się na cesarski dwór. Z rekomendacją Nikeforitza dostał się przed oblicze cesarza, który powierzył mu dowództwo nad oddziałem włóczników i flotyllą statków²⁴.

W sierpniu 1071 r. cesarz Roman Diogenes na czele swych wojsk poniósł klęskę z rąk Turków pod Mantzikertem. W jej wyniku dostał się do niewoli i był zmuszony podpisać

¹⁶ Mich. Attal., loc. cit.; Scyl. Cont., p. 155, 22 Tsolakes; por. Dudek, op. cit., s. 318.

¹⁷ Por. N. Oikonomides, *Le Serment de l'impératrice Eudocie (1067). Un épisode de l'histoire dynastique de Byzance*, REByz 21, 1963, s. 101–128; L. Garland, *Byzantine Empresses: Women and Power in Byzantium, AD 527–1204*, Routledge, London – New York 1999, s. 169.

¹⁸ Mich. Attal. *Hist.* 22, 3; Scyl. Cont., p. 155, 22–24 Tsolakes.

¹⁹ Por. Garland, op. cit., s. 173–174; Ostrogorski, op. cit., s. 335.

²⁰ Michał Attalates (loc. cit.) nie podaje jej nazwy, jednak prawdopodobne jest, że była to jedna z Wysp Książęcych, znajdujących się blisko stolicy. W Bizancjum było to częste miejsce zsyłki członków rodziny cesarskiej lub prominentnych osób.

²¹ Początkowo *kritēs* był ogólnym terminem stosowanym wobec wysokich rangą urzędników, a następnie oznaczał zwierzchnika sądownictwa w temie. W IX wieku *praitōr* pojawia się jako prowincjonalny urzędnik podległy strategowi. Począwszy od X wieku funkcje *kritēsa* i *praitōra* łączą się, a obie nazwy stosuje się zamiennie. W XI wieku sprawujący tę funkcję był zwierzchnikiem administracji w temie. Por. A. Kazhdan, *Judge*, [w:] *ODB*, t. II, s. 1078; id., *Praetor*, [w:] *ODB*, t. III, s. 1710.

²² Mich. Attal., loc. cit.; Scyl. Cont., p. 155, 24–26 Tsolakes; Zon. *Ep. hist.* XVIII 16, 2; Por. Guillard, *Les Eunouques...*, s. 230.

²³ Nikulica Delfinas był przywódcą rebelii wznieconej przez mieszkańców Larisy przeciw wysokim podatkom nakładanym przez Konstantyna Dukasa. Bunt rozprzestrzenił się na całą Tesalię, ale wkrótce został stłumiony. Sam Nikulica Delfinas został na jakiś czas uwięziony w Amasei. Kekaumenos, autor *Strategikonu*, był jego krewniakiem czy powinowatym. Por. Angold, *Cesarstwo...*, s. 84; Bonarek, op. cit., s. 49.

²⁴ Cecaum. 4, 184 Spadaro.

niekorzystny traktat. Tymczasem w Konstantynopolu cesarz Jan Dukas, nie czekając na rozwój wypadków, doprowadził do obwołania cesarzem swojego bratanka Michała. W rezultacie wybuchła wojna domowa, którą wygrało stronnictwo Dukasów, a pojmany i oślepiony Roman niebawem zmarł²⁵. Cesarz Jan przystąpił do umacniania pozycji rodu. Widział, że młody cesarz nie jest w stanie samodzielnie sprawować władzy, i postanowił, że sam zajmie się sprawami państwowymi, a przy boku Michała umieści godną zaufania osobę. Wybór padł na Nikeforitzesa, którego sprowadzono z Grecji i mianowano logotetą *tu dromu*²⁶; zastąpił na tym stanowisku Jana, metropolitę Side²⁷. Decyzja ta nie była przypadkowa, wszak jak już widzieliśmy, Nikeforitzes służył na dworze Konstantyna Dukasa, którego młodszym bratem był cesarz Jan. Nikeforitzes był obeznanym w naukach²⁸ i

we wszystkim najlepszy, bardzo roztropny, z najwyższą starannością wykorzystujący doświadczenie wojskowe i polityczne. A mimo że był eunuchem, to nieprzeciętnie ostrego sądu, wielce roztropny w myśli i słowie²⁹.

Jak pisze Bryennios, był to „człowiek obrotny, pracowity, utalentowany mówca, miał wielkie doświadczenie w sprawach urzędowych”. Dalej jednak historyk przedstawia jego ciemną stronę: „W duszy nosił jednak ukryte zamiary, potrafił wywołać zamęt w sprawach państwowych w większym stopniu niż Perykles, który, jak powiadają, wstrząsnął całą Helladą”³⁰. W podobnym, a nawet mocniejszym tonie wypowiada się Michał Attaliates, określając go mianem genialnego intryganta i siewcy zła³¹.

Umieszczając Nikeforitzesa przy cesarzu, Jan Dukas nie wiedział, jakie to będzie miało dla niego przykre konsekwencje w przyszłości. Ambitny i doświadczony w dworskich intrygach eunuch szybko wkraść się w łaski cesarza, a wkrótce zaczął nastawiać go przeciwko wujowi oraz pozostałym członkom rodziny. Z biegiem czasu cesarz powierzał Nikeforitzesowi coraz ważniejsze sprawy państwowe, aż w końcu żadna cesarska decyzja nie mogła zapaść bez jego wiedzy³². Kiedy Jan Dukas zorientował się, jak daleko zaszły sprawy, postanowił na chwilę usunąć się w cień. Jesienią 1073 r. za zgodą cesarza udał się

²⁵ Por. Angold, *Cesarstwo...*, s. 109–110; Ostrogorski, op. cit., s. 336; Bonarek, op. cit., s. 180–183.

²⁶ Logoteta *tu dromu* (λογοθέτης τοῦ δρόμου) – jeden z wyższych urzędów w bizantyńskiej administracji. Początkowo odpowiedzialny był za cesarską pocztę, następnie jego kompetencje się rozrosły. Sprawował pieczę nad ceremoniałem dworskim, a także nad sprawami zagranicznymi. Rola logotety *tu dromu* sukcesywnie rosła, aż w końcu stał się nieformalnym pierwszym ministrem. Por. A. Kazhdan, *Logothetes tou dromou*, [w:] *ODB*, t. II, s. 1247–1248; R. Guiland, *Les Logothètes. Études sur l'histoire administrative de l'Empire byzantine*, REByz 29, 1971, s. 31–35.

²⁷ Nic. Bryenn. II 1; Mich. Attal. *Hist.* 22, 4; Zon. *Ep. hist.* XVIII 16, 5–6; Scyl. *Cont.*, p. 156, 1–6; Tzolakes; Glyc. *Ann.*, p. 613, 11–12; Bekker; Guiland, *Les Eunouques...*, s. 231; Dudek, op. cit., s. 318–319.

²⁸ Zon. *Ep. hist.* XVIII 16, 4.

²⁹ Cecaum., loc. cit. (zob. wyżej, przyp. 24); przeł. Anna Kotłowska.

³⁰ Nic. Bryenn., loc. cit.; przeł. Oktawiusz Jurewicz.

³¹ Mich. Attal. *Hist.* 22, 2.

³² *Ibid.*, 22, 4 i 25, 3; Scyl. *Cont.*, p. 156, 8–12; Tzolakes; Zon. *Ep. hist.* XVIII 16, 9; Nic. Bryenn. II 2; por. D. I. Polemis, *The Doukai: A Contribution to Byzantine Prosopography*, Athlone Press, London 1968, s. 43–44.

na łowy do swoich włości w Azji Mniejszej. W stolicy pozostawił syna Konstantyna, który miał ograniczyć wpływ Nikeforitzesza na Michała Dukasa³³.

Tymczasem sytuacja na Wschodzie zaczęła przybierać zły obrót. Po obaleniu cesarza Romana Turcy uznali zawarte z nim porozumienie za nieważne i zaatakowali ziemie cesarstwa. Wiosną 1073 r. została przeciw nim wysłana niewielka armia pod dowództwem Izaaka Komnena. Poniosła jednak klęskę na skutek zdrady oddziału normańskiego najemnika Roussela de Bailleula, który wkrótce opanował większość temu Armeniakon, uniezależniając się od cesarstwa³⁴.

Ze swoich azjatyckich posiadłości wrócił wówczas Jan Dukas. Walka o wpływy rozgorzała na nowo. Nikeforitzesz wraz ze swymi zausznikami nie mógł znaleźć sposobu na pozbycie się wciąż wpływowego cesarskiego stryja. W końcu udało mu się nakłonić cesarza, by wysłał Jana przeciw Rousselowi. Ten początkowo odmówił, próbując scedować to zadanie na swojego syna Andronika. Pozostający pod wpływem Nikeforitzesza Michał Dukas był jednak nieugięty i cesarz uległ w końcu jego woli³⁵.

Jan Dukas ruszył w głąb Anatolii, gdzie przy moście Zompe poniósł klęskę i dostał się do niewoli. Kontrolując w tej chwili znaczny obszar, Roussel wraz ze swoim cennym jeńcem pomaszerował w kierunku Konstantynopola. Rozbił obóz niedaleko Nikomedii, a gdy tam przebywał, obwołano Jana cesarzem, do czego Roussel się w znacznym stopniu przyczynił³⁶. Kiedy sytuacja zrobiła się poważna, Michał Dukas za namową Nikeforitzesza zwrócił się o pomoc do tureckiego emira Artucha³⁷. Ten po otrzymaniu kosztownych darów zgodził się ruszyć na buntowników. Niedaleko twierdzy Metabole Turcy zadali im klęskę, biorąc do niewoli zarówno Roussela, jak i niedoszłego cesarza.

Michał Dukas postanowił wykupić stryja z rąk Turków. Tak samo uczyniła małżonka Roussela, płacąc za niego wysoki okup³⁸. Ten udał się na Wschód, gdzie zaczął gromadzić nowe siły. Kiedy wysłana przeciw niemu armia Nikefora Bryenniosa poniosła klęskę, dowództwo armii Wschodu zostało powierzone Aleksemu Komnenowi. Miał do dyspozycji skromne siły, ale udało mu się zawrzeć sojusz z tureckim emirem Tutuszem. Ściągniętego w pułapkę Roussela pojmano, a następnie wysłano w kajdanach do Konstantynopola³⁹. Tymczasem skompromitowany w oczach cesarza Jan Dukas przywdział mniejsze szaty i udał się na wygnanie do klasztoru Studios⁴⁰.

Dzięki sprzyjającym okolicznościom Nikeforitzeszowi udało się usunąć najgroźniejszego przeciwnika. Michał Dukas czuł jednak potrzebę mianowania nowego cesarza. Nikefo-

³³ Nic. Bryenn. II 2–3; por. Polemis, op. cit., s. 37.

³⁴ Por. J. Dudek, *Oblicza rebelii Roussela de Bailleul (1073–1075), normandzkiego rycerza na służbie bizantyńskiej*, [w:] *Zamach stanu w dawnych społecznościach*, oprac. A. Sołtysiak, OBTA, Warszawa 2004, s. 278; W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press, Stanford 1997, s. 606.

³⁵ Nic. Bryenn. II 14.

³⁶ Por. Polemis, op. cit., s. 37–38; Dudek, *Oblicza rebelii...*, s. 279.

³⁷ Nic. Bryenn. II 17; Zon. *Ep. hist.* XVIII 16, 23; por. Treadgold, op. cit., s. 606.

³⁸ Por. Dudek, *Oblicza rebelii...*, s. 279; Bonarek, op. cit., s. 187–188.

³⁹ Por. F. Chalandon, *Aleksy I Komnen (1081–1118)*, przeł. A. Foryt, Wydawnictwo Napoleon V, Oświęcim 2016, s. 55–56.

⁴⁰ Por. Angold, *Cesarstwo...*, s. 111.

ritzesa zarekomendował mu Nikefora Bryenniosa, co początkowo spotkało się z aprobatą. Ostatecznie kandydatura ta upadła za sprawą Konstantyna, bratanka patriarchy Michała Cerulariusza, który namówił cesarza, by wycofał się ze swych planów. Przybyłemu do stolicy Bryenniosowi powierzono w zamian stanowisko duksa Bułgarii⁴¹.

W wyniku następstw bitwy pod Mantzikertem armia na Wschodzie praktycznie przestała istnieć. Aby uzupełnić braki, z inicjatywy Nikeforitzesa odtworzono tagmę *Athanatoi*⁴². Przede wszystkim należało zapłacić cesarski skarbiec, który świecił pustkami. Wobec tego Nikeforitzes podjął niezbędne kroki. Jego polityka fiskalna w pierwszej kolejności polegała na podwyższeniu podatków. Na porządku dziennym było wysuwanie żądań zapłacenia wymyślonych składek oraz całkowite lub częściowe konfiskaty dóbr⁴³. Powszechna była również sprzedaż wybranym osobom za niemałe sumy tytułów oraz *pronoiai*⁴⁴.

Ofiarą tej polityki fiskalnej padła między innymi prowincja Paristrion, której cofnięto wypłatę corocznych dotacji⁴⁵. Posunięcie to mogło wynikać z długofalowej polityki Nikeforitzesa, który uważał, że prowincje powinny być wspierane przez lokalne rynki, a nie przez subwencje ze stolicy⁴⁶. Taki krok wydawał się dość ryzykowny, zwłaszcza że mógł zachwiać lojalność lokalnych elit. Wiele miast pozbawionych pomocy postanowiło w 1074 r. wszcząć rebelię i wysłało posłów do Pieczyngów z prośbą o pomoc⁴⁷. Do przywrócenia władzy nad prowincją wyznaczono westarchę Nestora. Przybywszy na miejsce, przystąpił do działań.

Zadanie zdławienia buntu okazało się trudne ze względu na liczne przeszkody, takie jak niewystarczająca ilość żołnierzy, niedostatek pieniędzy czy obecność Pieczyngów. Po

⁴¹ Nic. Bryenn. III 2–3. Opisany przez historyka imiennik był jego ojcem lub dziadkiem.

⁴² Ibid., IV 4. Tagma „Nieśmiertelnych” (gr. *Athanatoi*) została utworzona przez Jana Tzimiskesa ok. 970 r. i brała udział w jego kampaniach wojennych. Liczebność jednostki szacuje się na ok. 4000 jeźdźców. Po śmierci cesarza na blisko sto lat znika ze źródeł, by ponownie pojawić się za panowania Michała Dukasa, po odtworzeniu z inicjatywy Nikeforitzesa. Por. A. Kazhdan, *Athanatoi*, [w:] *ODB*, t. I, s. 220; W. Treadgold, *Bizancjum i jego armia, 284–1081*, przeł. M. Grabska-Ryńska, Templum, Wodzisław Śląski 2011, s. 51 i 96.

⁴³ Mich. Attal. *Hist.* 22, 4.

⁴⁴ Ibid., 25, 3. W XI wieku *pronoiai* (l. poj. *pronoia*) były cesarskimi ziemiami, które państwo oddawało w dzierżawę możnowładcom w zamian za określone usługi. Początkowo *pronoia* była nadawana na pewien okres i nie można jej było ani dziedziczyć, ani sprzedać. Obdarowany ziemią pronojar część wygenerowanych dochodów zachowywał dla siebie, a resztę oddawał państwu. Por. Ostrogorski, op. cit., s. 324–325; J.-C. Cheynet, *Administracja cesarska*, [w:] *Świat Bizancjum...*, s. 157–159.

⁴⁵ Mich. Attal. *Hist.* 26, 1; por. J. Bonarek, *Le Bas Danube dans la seconde moitié du XI-ème siècle: nouveaux États ou nouveaux peuples?*, [w:] *Byzantium, New Peoples, New Powers: The Byzantino-Slav Contact Zone, from the Ninth to the Fifteenth Century*, oprac. M. Kaimakamova et al., Historia Iagellonica, Cracow 2007, s. 195. Pieniądże te przeznaczano przede wszystkim na podarunki dla Pieczyngów w zamian za zaniechanie ataków; por. P. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*, Cambridge University Press, Cambridge 2000, s. 98; F. Curta, *Southeastern Europe in Middle Ages, 500–1250*, Cambridge University Press, Cambridge 2006, s. 299.

⁴⁶ Stephenson, op. cit., s. 99.

⁴⁷ Mich. Attal., loc. cit.

pewnym czasie do Nestora dotarły wieści, że z rozkazu Nikeforitza skonfiskowano jego dom i majątek. Przyczyną miało być nieodpowiednie wydatkowanie pieniędzy, które otrzymał z cesarskiego skarbcza. Prawdopodobnie jednak to zawiść była prawdziwym motywem działania Nikeforitza, który uważał westarchę za osobistego wroga⁴⁸. Okoliczności te sprawiły, że Nestor postanowił przyłączyć się do rebelii. W następnym roku razem z Pieczyngami ruszył pod mury Konstantynopola. Na miejscu przedstawił tylko jeden postulat: wydanie Nikeforitza. Cesarz nie miał jednak zamiaru ulec. Wobec tego padło żądanie dymisji logotety, który swoim działaniem doprowadził do wielu krzywd. I tym razem Nestor spotkał się z odmową⁴⁹. Podwładni cesarza zaczęli wykorzystywać napięcia tworzące się w obozie buntowników. Nestor obawiając się spisku wśród sojuszników wycofał się do prowincji Paristrion, która przy bierności cesarstwa wybiła się na niezależność⁵⁰.

Największym projektem Nikeforitza była budowa wielkiego kompleksu spichlerzy w Redestos. Wcześniej było to jedno z miast, gdzie miejscowi rolnicy przywozili zboże, które było następnie sprzedawane do sklepów, klasztornych schronisk oraz każdemu, kto go potrzebował. Nikeforitzes nakazał wybudowanie na obrzeżach Redestos wielkiego magazynu, znanego jako *phundaks*. Następnie skłonił cesarza do wydania dekretu, który nakazywał wszystkim rolnikom w regionie zwozić tam zboże. Od teraz nie można było go kupić nigdzie za wyjątkiem Redestos, co w praktyce oznaczało ustanowienie monopolu⁵¹.

Transakcje również odbywały się na nowych zasadach. Mając monopol na handel zbożem, Nikeforitzes mógł sam ustalać stawki. Przy ich odgórnym ustalaniu dążono do tego, aby skup był po jak najniższej cenie, natomiast sprzedaż po jak najwyższej. W rezultacie proceder ten przynosił ogromne zyski, jedynym beneficjentem był jednak cesarski skarbiec. Konsekwencją takiej polityki był znaczący wzrost cen zboża. Michał Attaliates podaje wręcz, że przedtem za jednego złotego solida można było kupić osiemnaście *modioi*⁵² zboża, a po zmonopolizowaniu jego dystrybucji – tylko jeden⁵³.

⁴⁸ Ibid., 26, 2; por. J. Dudek, *Pęknięte zwierciadło. Kryzys i odbudowa wizerunku władcy bizantyńskiego od 1056 r. do ok. 1095 r.*, Oficyna Wydawnicza UZ, Zielona Góra 2009, s. 65.

⁴⁹ Mich. Attal. *Hist.* 26, 6; Zon. *Ep. hist.* XVIII 17, 5–6; Scyl. *Cont.*, p. 166, 19–23 Tsolakes; por. Dudek, *Pęknięte zwierciadło...*, s. 65–66.

⁵⁰ Por. Stephenson, *op. cit.*, s. 98; Curta, *op. cit.*, s. 299; Angold, *Cesarstwo...*, s. 115–116.

⁵¹ Mich. Attal. *Hist.* 25, 4; Scyl. *Cont.*, p. 162, 7–14 Tsolakes; Glyc. *Ann.*, p. 614, 14–21 Bekker; por. Angold, *Cesarstwo...*, s. 116–117.

⁵² *Modios* – w Bizancjum jednostka objętości ciał sypkich i płynnych, wynosząca ok. 17 litrów. W niektórych źródłach używa się też terminu *medimnos*. Por. E. Schilbach, A. Kazhdan, *Modios*, [w:] *ODB*, t. II, s. 1388; E. Schilbach, *Byzantinische Metrologie*, Beck, Munich 1970, s. 56–59.

⁵³ Mich. Attal. *Hist.* 25, 5; por. C. Morrisson, J.-C. Cheynet, *Prices and Wages in the Byzantine World*, [w:] *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, oprac. A. E. Laiou, Dumbarton Oaks, Washington, D. C. 2002, s. 823. Według Attaliatea (*Hist.* 32, 4) w ostatnim roku panowania Michała Dukasa jeden *modios* zboża kosztował trzy solidy. Możliwe, że Attaliates przesadził przedstawiając wzrost cen, by spotęgować obraz negatywnych skutków wywołanych przez politykę Nikeforitza; por. J. E. Karayannopoulos, *Zur Finanzpolitik des Parapinakes*, *Antyczna Drewnost' i Srednie Wieka 10*, 1973, s. 109–110. Por. też niżej, przyp. 55.

W Redestos i jego sąsiedztwie zmonopolizowano również handel innymi towarami. Dla jego mieszkańców nastąpiły ciężkie czasy. W wypadku ujawnienia, że ktoś potajemnie sprzedawał zboże, które sam zebrał, jego majątek był natychmiast konfiskowany przez rządzącego *phundaks*. Nikt nie mógł mu się przeciwstawić, ponieważ działał z woli samego Nikeforitzesa. Wysokie ceny zboża spowodowały przede wszystkim jego niedostatek, który najbardziej dotknął stolicę. Pociągnęło to za sobą wzrost cen innych towarów i w konsekwencji zubożenie społeczeństwa⁵⁴. Również cesarz, dając Nikeforitzesowi przyzwolenie na realizowanie jego projektu, ściągnął na siebie gniew poddanych, którzy obdarowali go nawiązującym do ceny zboża przydomkiem „Parapinakes”⁵⁵. Jego polityka spowodowała oczywiście znaczący wzrost przychodów do cesarskiego skarbcza, odbyło się to jednak kosztem poddanych. Niebawem Konstantynopol nawiedziła klęska głodu, a winą za to obarczono Nikeforitzesa. Dodatkowo złość mieszkańców potęgowało to, że jego działalność miała przysporzyć mu ogromnych bogactw, które gromadził w otrzymanym w prezencie od cesarza klasztorze w podmiejskiej dzielnicy Hebdomon⁵⁶.

Nikeforitzes zdawał sobie sprawę, że najważniejszym zadaniem było przywrócenie silnej administracji centralnej. Wiedział, że nie uda mu się tego dokonać bez poparcia wpływowego rodu. Wybór padł na Komnenów, których pozycja stale wzrastała⁵⁷. Aleksy Komnen zyskiwał prestiżowe stanowiska, a ponadto poślubił Irenę, wnuczkę Jana Dukasa⁵⁸. Brat Aleksego, Izaak, otrzymał godność duksa Antiochii. Nie była to przypadkowa nominacja, ponieważ dostał on instrukcje od Nikeforitzesa, aby usunąć z urzędu wrogiego mu patriarchę Emilianą, którego posądzano o wywołanie zamieszek w mieście⁵⁹. Misja zakończyła się sukcesem, a usuniętego patriarchę wysłano do Konstantynopola. Sytuacja jednak wcale nie uległa poprawie, a Nikeforitzes nie spodziewał się, że Emilian przysporzy jeszcze większych problemów w przyszłości.

Stale powiększające się grono wrogów oraz coraz większe problemy z aprowizacją stolicy sprawiły, że wybuch kolejnej rebelii stał się tylko kwestią czasu. Następny kryzys miał miejsce, gdy do stolicy po udanej kampanii przeciw Pieczyngom przybył Jan Bryennios, brat Nikefora. W związku z ostatnim sukcesem liczył, że otrzyma nagrodę od cesarza. Nikeforitzes jednak za nim nie przepadał, dlatego odesłał go w pustymi rękami. W taki sam sposób został potraktowany inny dowódca, Basilak. Obaj wodzowie, rozczarowani sytuacją, doszli do porozumienia i zawiązali spisek, w który mieli zamiar wciągnąć Nike-

⁵⁴ Mich. Attal. *Hist.* 25, 5–6.

⁵⁵ „Parapinakes” (Παραπινάκης) – dosł. ‘bez ćwiartki’. *Pinakion* to jednostka objętości, czwarta część *modiosa*. W pewnym okresie jeden solid miał pozwolić nabyć *modios* zboża pomniejszony o jeden *pinakion*, czyli ćwiartkę – Scyl. Cont., p. 162, 14–17 Tzolakes; Zon. *Ep. hist.* XVIII 16, 36; Glyc. *Ann.*, p. 614, 18–21 Bekker; por. J. Bonarek, *Rzeźnik, pijak, zafajdaniec. Przydomki cesarzy bizantyńskich*, *Mówią Wieki*, 2009, nr 10, s. 18–19; Morrisson, Cheynet, op. cit., s. 818.

⁵⁶ Mich. Attal. *Hist.* 25, 3; Scyl. Cont., p. 162, 1–7 Tzolakes; por. Angold, *Cesarstwo...*, s. 117.

⁵⁷ Por. *ibid.*, s. 117–118.

⁵⁸ Por. Polemis, op. cit., s. 39; Chalandon, op. cit., s. 57.

⁵⁹ Nic. Bryenn. II 28. Możliwe, że wysyłając Izaaka Komnena do tak odległej prowincji Nikeforitzes chciał odsunąć go od spraw pałacowych; por. Chalandon, op. cit., s. 55. Jak zauważa jednak Michael Angold, *Cesarstwo...*, s. 118, Antiochia była miastem o zasadniczym znaczeniu, jako że kontrolowanie go pozwalało mieć nadzieję na odzyskanie Azji Mniejszej.

fora Bryenniosa⁶⁰. Nikeforitzes przeczuwał zagrożenie z ich strony i wysłał do Adrianopola członka gwardii wareskiej z misją zgładzenia Jana. Niedoszły zamachowiec został jednak pojmany i zaprowadzony przed oblicze wodza, któremu wyjawił swój cel⁶¹.

Jan wysłał niezwłocznie list do przebywającego w Dyrrachion Nikefora. Bryennios wciąż się wahał, lecz postanowił przyjechać do rodzinnego Adrianopola. Stamtąd bracia postanowili udać się pod mury Trajanopola. Po zdobyciu go w październiku 1077 r. mieszkańcy miasta oraz żołnierze proklamowali Nikefora cesarzem, odziewając go w purpurową szatę i czerwone sandały. Następnie bracia powrócili do Adrianopola, gdzie powitano ich wśród okrzyków radości. Nikefor zdecydował, że należy zająć stolicę, po czym zarządził wymarsz⁶².

W tym czasie mieszkańcy Redestos również się zbuntowali i obwołali Bryenniosa cesarzem. Pierwszą rzeczą, jaką zrobili, było zniszczenie i spalenie *phundaksu*, zniechędzonego symbolu polityki Nikeforitzesa⁶³. Zarówno cesarz, jak i logoteta początkowo lekceważyli zagrożenie ze strony Bryenniosa⁶⁴. Po spaleniu spichlerzy w Redestos i w obliczu zbliżających się buntowników wysłali przeciw nim Aleksego Komnena, którego wspierał wypuszczony z więzienia Roussel de Bailleul. W styczniu 1078 r. pokonał on wojska Jana Bryenniosa, który musiał wycofać się do Adrianopola i chwilowo przestał stanowić zagrożenie⁶⁵. Wkrótce Aleksy został wezwany do stolicy, ponieważ cesarstwo musiało stawić czoła kolejnej rebelii.

Nikefor Botaniates, podobnie jak Bryennios, wystąpił zbrojnie przeciw cesarzowi w październiku 1077 r. Po opanowaniu temu Anatolikon i uzyskaniu poparcia miejscowej arystokracji wyruszył w kierunku Konstantynopola⁶⁶. Podczas marszu wysyłał w sekrecie listy do stolicy szukając zwolenników. Trafiały one na podatny grunt, ponieważ grono osób niezadowolonych z obecnej władzy ciągle się powiększało. Tymczasem cesarz i Nikeforitzes, nie przeczuwając zagrożenia wewnętrznego, zawarli przymierze z sułtanem Rumu, Sulejmanem⁶⁷. Turcy niebawem obstawili drogi prowadzące na Zachód. Botaniates jednak sprytnie ominął ich pozycje i ruszył pod mury Nikei. Udało mu się przekupić ścigających go Turków, po czym bez walki zajął miasto. Tam ogłosił się cesarzem i czekał na dalszy rozwój wypadków⁶⁸.

Kiedy do Konstantynopola dotarły wieści o postępach Nikefora Botaniatesa, spiskowcy zaczęli gromadzić się przy Hagii Sophii. W swoje zamiary pragnęli wciągnąć cezara Jana, ten jednak stanowczo odmówił, a pośrednika, który miał go pozyskać dla rebelii, odesłał do Nikeforitzesa. Kiedy tylko logoteta dowiedział się o spisku, natychmiast poinformował o wszystkim cesarza. Obecny przy rozmowie Aleksy Komnen zaproponował, by niezwłocznie wysłać wojsko i zdusić bunt w zarodku. Cesarz jednak nie wykazał entuzjazmu

⁶⁰ Nic. Bryenn. III 4.

⁶¹ Ibid., 5; inna wersja tych wypadków – por. Scyl. Cont., p. 181 Tsolakes.

⁶² Nic. Bryenn. III 7–10; por. Dudek, *Pęknięte zwierciadło...*, s. 68.

⁶³ Mich. Attal. *Hist.* 31, 8.

⁶⁴ Ibid., 31, 4; Nic. Bryenn. III 7.

⁶⁵ Por. Chalandon, op. cit., s. 57–58; Dudek, *Pęknięte zwierciadło...*, s. 68–69.

⁶⁶ Ibid., s. 71.

⁶⁷ Nic. Bryenn. III 16.

⁶⁸ Mich. Attal. *Hist.* 32, 8–11; Nic. Bryenn. III 16–17; por. Dudek, *Pęknięte zwierciadło...*, s. 72.

i odłożył rozwiązanie sprawy do nastania dnia⁶⁹. Tymczasem spiskowcy zajęli więzienie, z którego wypuszczono skazańców. Następnie uzbrojono ich, a także służących i niewolników. Na drugi dzień, 7 stycznia 1078 r., o świcie tłum pod przewodnictwem wspomnianego już patriarchy Emiliana oraz metropolity Ikonion zebrał się w Hagii Sophii, gdzie proklamowano cesarzem Nikefora Botaniatesa⁷⁰. Aleksey Komnen próbował jeszcze raz przekonać cesarza do użycia wojska, póki nie jest za późno, znów jednak bezskutecznie⁷¹. Jedyne Nikeforitzes podjął jakiegokolwiek działanie, wysyłając wielkiego heteriarchę Dawida z rozkazem pojmania metropolity Ikonion. Schwytany i zaprowadzony przed oblicze cesarza duchowny ku zdziwieniu obecnych został wypuszczony bez żadnego szwanku⁷².

Sytuacja została na pewien czas opanowana, całkowita bierność Michała Dukasa sprawiła jednak, że opuszczały go kolejne osoby. Po zajęciu Nikei przez wojska Botaniatesa działania buntowników przybrały na sile i niebawem opanowali oni większą część stolicy. W końcu cesarz, zmuszony do abdykacji, uciekł do pałacu w Blachernach, gdzie przyjął tonsurę i za namową stryja udał się do klasztoru Studios⁷³. Na początku kwietnia, kilka dni po tym wydarzeniu, do Konstantynopola wkroczył Nikefor Botaniates. Nikeforitzes, który stracił całą władzę, zdał sobie sprawę, że w stolicy zrobiło się dla niego zbyt niebezpiecznie. Postanowił uciec i przyłączyć się do Nikefora Bryenniosa. Kiedy dotarł do Selimbrii, spotkał się Rousselem, którego próbował przekonać do swoich planów⁷⁴. Ten jednak uwięził dawnego logotetę i wydał Nikeforowi Botaniatesowi⁷⁵. Zanim do tego doszło, Nikeforitzes miał jeszcze w ramach zemsty otruć Roussela⁷⁶. Nowy cesarz zesłał upadłego eunucha na jedną z Wysp Książęcych⁷⁷. Wkrótce przysłano tam wielkiego heteriarchę Romana Straboromana, by dowiedział się od Nikeforitzesa, gdzie ukrył swoje bogactwa⁷⁸. Przesłuchiwany Nikeforitzes poniósł śmierć od tortur⁷⁹. Nowy cesarz wkrótce anulował wszystkie rozporządzenia Nikeforitzesa, a wszystkie skonfiskowane dobra wróciły do swoich właścicieli⁸⁰.

Zarówno działalność logotety, jak i jego osoba są trudne w ocenie. Z jednej strony nie ulega wątpliwości, że jego posunięcia były radykalne i mocno obciążyły społeczeństwo. Z drugiej strony natomiast sytuacja cesarstwa po bitwie pod Mantzikertem była bardzo

⁶⁹ Nic. Bryenn. III 18–19.

⁷⁰ Mich. Attal. *Hist.* 32, 2; Scyl. *Cont.*, p. 177, 22 – 178, 3 Tsolakes; Zon. *Ep. hist.* XVIII 18, 10; por. Angold, *Cesarstwo...*, s. 119.

⁷¹ Nic. Bryenn. III 20–21.

⁷² Mich. Attal. *Hist.* 32, 4 i 16.

⁷³ *Ibid.*, 32, 15–16; Nic. Bryenn. III 24; Zon. *Ep. hist.* XVIII 18, 12; Scyl. *Cont.*, p. 178, 8–14 Tsolakes; por. Polemis, *op. cit.*, s. 44; Ostrogorski, *op. cit.*, s. 339.

⁷⁴ Nic. Bryenn. III 26; Michał Attaliates (*Hist.* 32, 16) a za nim Kontynuator Skylitzesa (p. 178, 20–23 Tsolakes) podają, że do spotkania doszło w położonej niedaleko Heraklei.

⁷⁵ Nic. Bryenn., *loc. cit.*; Scyl. *Cont.*, p. 186, 4–7 Tsolakes.

⁷⁶ *Ibid.*; Zon. XVIII 19, 29.

⁷⁷ *Ibid.*, 30; Nic. Bryenn., *loc. cit.* (wyspa Oksja); Scyl. *Cont.*, *loc. cit.* (wyspa Prote).

⁷⁸ Zon. XVIII 19, 32; por. Angold, *Cesarstwo...*, s. 119.

⁷⁹ Nic. Bryenn., *loc. cit.*; Scyl. *Cont.*, p. 186, 16 Tsolakes; Zon. *Ep. hist.* XVIII 19, 34; por. Guiland, *Les Eunuques...*, s. 231.

⁸⁰ Por. Angold, *Cesarstwo...*, *loc. cit.*

trudna. Do przezwyciężenia kryzysu potrzebne były pieniądze, których brakowało. Z pewnością na negatywną ocenę wpływ mają bizantyńscy historycy, z Michałem Attaliamem na czele, do którego relacji należy podchodzić z dystansem – stronniczość widać już w tym, że swoją pracę dedykował Nikeforowi Botaniatesowi. Mimo wszystko Nikeforitzes jawi się jako sprawny administrator, który miał konkretny plan na naprawę podupadających finansów państwa. Przyszło mu go jednak realizować w nieprzyjaznych czasach, naznaczonych licznymi najazdami i rebeliami. Bez silnego zaplecza politycznego jego radykalne działania nie sprawdziły się i doprowadziły ostatecznie do jego upadku.

Argumentum

Tractantur vita nec non acta eunuchi Nicephoritzae, qui consiliarius imperatoris Byzantii Michaelis Ducae magnam propter suas astutas machinationes famam sibi comparavit.

Bibliografia

- Angold, M., *Cesarstwo bizantyńskie 1025–1204. Historia polityczna*, przeł. W. Brodzki, Ossolineum, Wrocław 1993
- Angold, M., *Belle époque czy kryzys? (1025–1118)*, [w:] *Bizancjum 1024–1492*, t. II, oprac. J. Shepard, przeł. J. Kozłowska, R. Piotrowski, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2015, s. 88–125
- Bonarek, J., *Le Bas Danube dans la seconde moitié du XI-ème siècle: nouveaux États ou nouveaux peuples?*, [w:] *Byzantium, New Peoples, New Powers: the Byzantino-Slav Contact Zone, From the Ninth to the Fifteenth Century*, oprac. M. Kaimakamova et al., Historia Iagellonica, Cracow 2007, s. 193–200
- Bonarek, J., *Rzeźnik, pijak, zafajdaniec. Przydomki cesarzy bizantyńskich*, *Mówią wieki*, 2009, nr 10, s. 15–19
- Bonarek, J., *Bizancjum w dobie bitwy pod Mantzikert*, Historia Iagellonica, Kraków 2011
- Chalandon, F., *Aleksy I Komnen (1081–1118)*, przeł. A. Foryt, Wydawnictwo Napoleon V, Oświęcim 2016
- Cheynet, J.-C., *Cesarz i Pałac*, [w:] *Świat Bizancjum*, t. II: *Cesarstwo bizantyńskie 641–1204*, oprac. id., przeł. A. Graboń, WAM, Kraków 2011, s. 87–107
- Cheynet, J.-C., *Administracja cesarska*, [w:] *Świat Bizancjum*, t. II: *Cesarstwo bizantyńskie 641–1204*, oprac. id., przeł. A. Graboń, WAM, Kraków 2011, s. 149–176
- Curta, F., *Southeastern Europe in Middle Ages, 500–1250*, Cambridge University Press, Cambridge 2006
- Dudek, J., *Czy eunuch mógł zostać bizantyńskim mężem stanu (ze studiów nad dziejami Bizancjum w XI wieku)*, [w:] *Ad fontes. O naturze źródła historycznego*, oprac. S. Rosik, P. Wiszewski, Wydawnictwo UW, Wrocław 2004, s. 313–330
- Dudek, J., *Oblicza rebelii Roussela de Bailleul (1073–1075), normandzkiego rycerza na służbie bizantyńskiej*, [w:] *Zamach stanu w dawnych społecznościach*, oprac. A. Sołtysiak, OBTA, Warszawa 2004, s. 275–292

- Dudek, J., *Pęknięte zwierciadło. Kryzys i odbudowa wizerunku władcy bizantyńskiego od 1056 r. do ok. 1095 r.*, Oficyna Wydawnicza UZ, Zielona Góra 2009
- Garland, L., *Byzantine Empresses: Women and Power in Byzantium, AD 527–1204*, Routledge, London – New York 1999
- Guilland, R., *Les Eunuques dans l'Empire Byzantin. Étude de titulature et de prosopographie byzantines*, REByz 1, 1943, s. 197–238
- Guilland, R., *Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. Le sébastophore*, REByz 21, 1963, s. 199–207
- Guilland, R., *Les Logothètes. Études sur l'histoire administrative de l'Empire byzantine*, REByz 29, 1971, s. 5–115
- Herrin, J., *Bizancjum – niezwykle dziedzictwo średniowiecznego imperium*, przeł. N. Radomski, Rebis, Poznań 2009
- Karayannopoulos, J. E., *Zur Finanzpolitik des Parapinakes*, Antyczna Drewnost' i Sredniye Wieka 10, 1973, s. 109–111
- Kazhdan, A., *Athanatoi*, [w:] *Oxford Dictionary of Byzantium*, t. I, oprac. id., Oxford University Press, Oxford 1991, s. 220
- Kazhdan, A., *Judge*, [w:] *Oxford Dictionary of Byzantium*, t. II, oprac. id., Oxford University Press, Oxford 1991, s. 1078
- Kazhdan, A., *Logothetes tu dromu*, [w:] *Oxford Dictionary of Byzantium*, t. II, oprac. id., Oxford University Press, Oxford 1991, s. 1247–1248
- Kazhdan, A., *Praetor*, [w:] *Oxford Dictionary of Byzantium*, t. III, oprac. id., Oxford University Press, Oxford 1991, s. 1710
- Kazhdan, A., *Sebastophoros*, [w:] *Oxford Dictionary of Byzantium*, t. III, oprac. id., Oxford University Press, Oxford 1991, s. 1862
- Kazhdan, A., *Sekretikoi*, [w:] *Oxford Dictionary of Byzantium*, t. III, oprac. id., Oxford University Press, Oxford 1991, s. 1865–1866
- McGeer, E. et al. (oprac.), *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, t. 5, Dumbarton Oaks, Washington, D. C. 2005
- Morrisson, C., J.-C. Cheynet, *Prices and Wages in the Byzantine World*, [w:] *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, oprac. A. E. Laiou, Dumbarton Oaks, Washington, D. C. 2002, s. 815–878
- Oikonomides, N., *Le Serment de l'impératrice Eudocie (1067). Un épisode de l'histoire dynastique de Byzance*, REByz 21, 1963, s. 101–128
- Ostrogorski, G., *Dzieje Bizancjum*, przeł. H. Evert-Kappesowa et al., Warszawa 2008
- Piwowarczyk, D., *Normanowie i Bizancjum w XI stuleciu*, Bellona, Warszawa 2006
- Polemis, D. I., *The Doukai: A Contribution to Byzantine Prosopography*, Athlone Press, London 1968
- Schilbach, E., *Byzantinische Metrologie*, Beck, Munich 1970
- Schilbach, E., A. Kazhdan, *Modios*, [w:] *Oxford Dictionary of Byzantium*, t. II, oprac. id., Oxford University Press, Oxford 1991, s. 1388
- Schlumberger, G., *Sigillographie de l'Empire byzantin*, Paris 1884
- Stephenson, P., *Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*, Cambridge University Press, Cambridge 2000
- Tougher, S., *The Eunuch in Byzantine History and Society*, Routledge, New York 2008

Treadgold, W., *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press, Stanford 1997

Treadgold, W., *Bizancjum i jego armia, 284–1081*, przeł. M. Grabska-Ryńska, Templum, Wodzisław Śląski 2011